

Llys a Llan

*Colofn sy'n crwydro ar hyd
meysydd llên, crefydd a hanes
yng Nghaerdydd a'r Fro*

Yr Athro E. Wyn James

Tribannau Morgannwg

Un o'r ffurfiau mwyaf hoffus a chartrefol ar ein barddoniaeth yw'r triban. Mae'n fesur syml, gwerinol, a blas y pridd yn drwm arno. Ond y mae hefyd yn fesur hynod bwysig yn hanes diwylliant Cymru, gymaint felly fel y gallai Griffith John Williams, yr ysgolhaig mawr a fu'n Athro'r Gymraeg yng Nghaerdydd, ddweud heb flewyn ar ei dafod yn y bennod agoriadol orchestol, 'Morgannwg', yn ei gyfrol *lolo Morgannwg* (1956), 'fod tribannau Morgannwg yn un o brif ogoniannau llenyddiaeth boblogaidd cenedl y Cymry'.

Disgyn oddi wrth un o fesurau beirdd yr Oesoedd Canol, sef yr englyn cyrch, y mae'r triban. Mesur yw'r englyn cyrch sy'n gyfuniad o gwpled o gywydd deuir hirion a chwpled o awdl-gywydd, ac fe'i hystyrid yn fesur at ddefnydd beirdd is eu statws. Cafodd y triban ei eni, felly, i deulu o fesurau a oedd yn 'boblogaidd' yn hytrach nag yn 'aruchel'.

Erbyn diwedd yr Oesoedd Canol yr oedd y sefydliad barddol wedi diwygio rhywfaint ar yr englyn cyrch ac wedi ei wisgo â chynghanedd gyflawn. Ond nid o'r ffurf ddiweddarach honno ar yr englyn cyrch y mae'r triban yn disgyn, ond o'r hen ffurf anniwygiedig a digynghanedd a oedd yn parhau i gael ei defnyddio gan y beirdd 'answyddogol'.

Amhosibl yw olrhain yn fanwl ddatblygiad y triban o'r hen englyn cyrch oherwydd canu cynganeddol y beirdd proffesiynol a gofnodwyd yn llawysgrifau'r Oesoedd Canol gan mwyaf, ac ni ddechreuwyd o ddifrif roi'r canu rhydd ar glawr tan tua chanol yr 16eg ganrif. Ond o hynny ymlaen mae tribannau i'w gweld yn lled gyffredin mewn llawysgrifau a llyfrau, a'r rheini'n waith beirdd o bob rhan o Gymru. A chydag amser, gwelwyd y triban yn ennill yn gynyddol yr ystwythder a'r llithrigrwydd sydd mor nodweddiadol ohono yn nwylo beirdd gwlad Morgannwg erbyn y 19eg ganrif.

Un a'i henwogodd ei hun am y penillion poblogaidd a luniodd er mwyn hyfforddi'r bobl gyffredin yn sylfeini'r ffydd Gristnogol oedd Rhys Prichard, 'Hen Ficer' Llanymddyfri, a fu farw yn 1644. Roedd y triban yn un o'r mesurau a ddefnyddid ganddo wrth iddo gyfansoddi ei benillion. Pan aeth ati i osod Catecism Eglwys Loegr ar gân, er enghraifft, dewisodd fesur y triban ar gyfer y dasg honno, gan egluro mewn pennill rhagarweiniol mai un o'i resymau dros wneud hynny oedd am fod y mesur yn un mor rhywydd i'w gofio:

Ni cheisiais ddim cywreinwaith,
Ond mesur esmwyth, perffaith,
Hawdd i'w ddysgu ar fyr dro
Gan bawb a'i clywo deirgwaith.

A dyna, yn sicr, un rheswm pam y bu'r mesur hwn mor boblogaidd gan feirdd gwlad dros y canrifoedd.

Fel y gwelir o'r enghraifft uchod, pedair llinell sydd i driban. Mae saith sillaf yn llinellau 1, 2 a 4, a saith neu wyth sillaf yn llinell 3. Mae llinellau 1, 2 a 4 yn gorffen yn ddiacen ac yn odli â'i gilydd – dyna'r 'tri' yn 'triban' – ac mae llinell 3 yn gorffen yn acennog ac yn odli'n gyrch â chanol llinell 4.

Mae bod y Ficer Prichard yn canu ar fesur y triban yn tanlinellu'r ffaith fod galw'r triban yn 'driban Morgannwg', fel y gwneir yn gyffredin erbyn heddiw, yn gamarweiniol ar un ystyr. Rhaid cofio fod beirdd ar draws Cymru wedi dewis canu ar y mesur hwnnw dros y canrifoedd. Eto i gyd, mae'n wir dweud fod gan y triban gysylltiad arbennig â'r De, ac â Morgannwg yn enwedig. Fe'i gelwir weithiau yn 'Fesur Gwŷr Deheubarth', ac mor agos oedd ei gysylltiad â Morgannwg erbyn y 19eg ganrif fel y gallai tribannwr o Aberdâr o'r enw Jenkin Howell (1836–1902) ganu fel hyn:

Mae gwŷr y North ers oesau
Yn hoffi caeth fesurau,
Ond triban hen Morgannwg wen
Ar fawl neu sen yw'r gorau.

Y triban, heb os, oedd hoff fesur beirdd gwlad Morgannwg erbyn y 18fed ganrif a'r 19eg ganrif, ac ym Morgannwg – a dwyrain Morgannwg yn enwedig – y mae'r triban wedi gwreiddio ddyfnaf. Fel y sylwodd D. Myrddin Lloyd yn 1948: 'Ym Morgannwg a'r ardal oedd o'i chwmpas y bu, ac y pery, poblogrwydd pennaf y triban, a blas ei thafodiaith, a swyn ei henwau lle oedd, ei bywyd a'i harferion, yn hyfrydwch trwyddynt.'

Gellir dweud am dribannau Morgannwg eu bod yn ymhoffi yn y 'penodol', ac wrth eu bodd yn enwi pobl a lleoedd a sôn am ddigwyddiadau neilltuol, yn hytrach na chyfleu profiadau cyffredinol a doethineb oesol, fel sy'n wir mor aml am yr 'hen benillion'. Gwnaeth Tegwyn Jones gymwynas fawr trwy gyhoeddi casgliad helaeth o 677 o dribannau dan y teitl *Tribannau Morgannwg* yn 1976, ac nid oes raid ond cymharu'r casgliad hwnnw â chasgliad cyffelyb T. H. Parry-Williams o'r 'hen benillion' yn 1940 i weld y gwahaniaeth rhyngddynt.

Er yr holl sôn am 'dribannau Morgannwg', fe ddylid cofio mai 'englynion' ac nid 'tribannau' oedd enw arferol gwŷr Morgannwg arnynt. Yn wir, tystia'r Athro G. J. Williams fod 'yr henwyr yn nwyrain Morgannwg' yn parhau i'w galw'n 'englynion' mor ddiweddar â'r 1950au. Hwyrach fod hynny'n atgof o'r ffaith fod y triban yn tarddu o'r hen englyn cyrch; ond wedi dweud hynny, y mae tuedd yn iaith Morgannwg i alw unrhyw bennill pedair llinell yn 'englyn'.

Telynegion bychain yw tribannau Morgannwg, yn cwmpasu pob agwedd ar fywyd a helyntion y werin bobl. Ond at ei gilydd, adlewyrchu bywyd yr hen Forgannwg wledig, ysgafnfryd, y maent. Yn y faled yn hytrach na'r triban y gwelwn fwrlwm ac argyfyngau'r bywyd trefol newydd a ffrwydrodd i fodolaeth ym Morgannwg yn ystod y 19eg ganrif yn sgil y Chwyldro Diwydiannol. Ac er bod nifer o dribannau rhybuddiol a moeswersol ar gael, yr emyn yn hytrach na'r triban yw'r prif sianel ar gyfer y profiadau ysbrydol dwys a ddaeth i ran trigolion Morgannwg yn sgil Diwygiad Methodistaidd y 18fed ganrif.

Fel yr awgrymwyd eisoes, un o nodweddion pennaf

---

tribannau Morgannwg yw eu brogarwch. Ys dywed yr Athro G. J. Williams, 'Canfyddir ynddynt [...] [g]ariad mawr at Forgannwg a'i phethau – pentrefi gwyngalchog y Fro, hen gartrefi'r Blaenau, rhadlonrwydd a llawenydd a gwarineb. [...] Cânt hwyl wrth fydryddu enwau lleoedd, fel petaent yn eu hanwesu – ni chredaf fod yr ymdeimlad hwn mor amlwg yng nghanu gwerin yr un rhanbarth arall.'

Ond ysywaeth, er bod enwau lleoedd lu i'w gweld yn nhribannau casgliad Tegwyn Jones, mewn dau driban yn unig y gwelais enw Caerdydd. Ac os byw ac iach, fe ddychwelwn at y ddau driban hynny rywbryd eto yn y gyfres hon o ysgrifau.